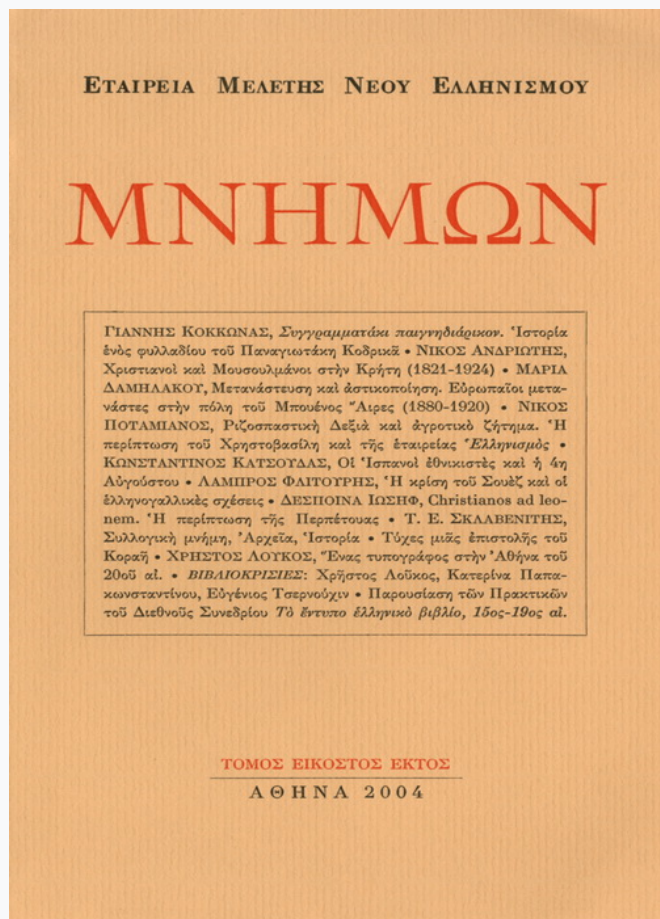

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ, ΑΡΧΕΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.840](https://doi.org/10.12681/mnimon.840)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ. Ε. (2004). ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ, ΑΡΧΕΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ. *Μνήμων*, 26, 219–225.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.840>

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ, ΑΡΧΕΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ

Ανταποκρίθηκα πιο δύσκολα αυτή τη φορά στην τιμητική πρόσκληση των διοργανωτών να είμαι εισηγητής στη σημερινή μας εκδήλωση στο Ναύπλιο σε μια συνάντηση για τα αρχεία.* Και δεν είναι η μόνη αιτία οι πολλές απασχολήσεις, είναι και τα 25 χρόνια που πέρασαν από τότε που άρχισε η ναυπλιακή ερευνητική μου περιπέτεια και μετά τόσα έτη αυτή η πόλη δεν λέει να μου γίνει οικεία αν και παλιά γνώριμη. Μου προξενεί την ίδια συγκίνηση πάντα, που ούτε η ομορφιά της δεν λέει να απαλύνει. Ίσως γιατί εδώ η Ιστορία σου στήνει καρτέρι σε κάθε γωνιά και η δική μου ενασχόληση με το παρελθόν της μου τόνισε τα αχνάρια της ιστορικής μνήμης στο σώμα της. Από άλλη, αντικειμενικότερη σκοπιά, θα μπορούσε κανείς να πει ότι στο Ναύπλιο οι προσπάθειες λίγων ανθρώπων που τους χαρακτήριζε η επιμονή ύστερα από ένα τέταρτο του αιώνα έφεραν εκ του μηδενός το καλό αποτέλεσμα που διαπιστώνει κανείς σήμερα επισκεπτόμενος τα Αρχεία του Ν. Αργολίδας. Η καλή εικόνα βέβαια δεν αντέχει και θα θολώσει αν μπούμε στον πειρασμό να σκεφτούμε τι θα μπορούσε να γίνει με μια συνεπέστερη αρχειακή κρατική πολιτική και ακόμη μια άλλη πολιτική που θα άλλαζε την ιστορική εικόνα, που έχουμε για το Ναύπλιο και την Αργολίδα, αν υπήρχε κάποια ερευνητική πολιτική, αυτή τη φορά, για τη μελέτη της διαχρονικής τους πορείας, όπως π.χ. αυτή που προτείναμε με ενθουσιασμό αλλά όχι χωρίς γνώση και μέθοδο πριν από είκοσι ακριβώς χρόνια, το 1984, στην εισαγωγή του βιβλίου *Ενρετήριο του Δημοτικού Αρχείου Ναυπλίου*.

Μας βραίνουν λοιπόν αστοχίες, αποτυχίες και διαψεύσεις και όμως είμαστε έτοιμοι να στρατευθούμε στην όποια πρωτοβουλία. Από την αποψινή μας

* Ομιλία στην εκδήλωση: Τάσος Τσακόπουλος, το αρχείο του, ιστορική μνήμη και ιστορία, που οργάνωσαν στο Ναύπλιο στις 19 Δεκεμβρίου 2003, το Πελοποννησιακό Λογογραφικό Ίδρυμα και τα ΓΑΚ - Αρχεία Νομού Αργολίδας. Οι άλλοι ομιλητές ήταν ο Βασίλης Δωροβίνης, η Ιωάννα Παπαντωνίου και η Μαρίνα Τσουλουχά. Όλες οι ομιλίες δημοσιεύτηκαν σε ένθετο τεύχος της εφημ. *Τα Νέα της Αργολίδας*, 12 Ιουλίου 2004, 8 σ. με την επιμέλεια της Μαρίας Βελιώτη.

εκδήλωση μέχρι και ό,τι μεγαλύτερο και καλύτερο σχεδιαστεί με κάποια οργανωμένη και τεκμηριωμένη πρόταση, χωρίς εγγυήσεις και προαπαιτούμενα από μας, αρκεί να φωτισθεί το παρελθόν του Ναυπλίου και της Αργολίδας.

Εμείς είχαμε την τύχη, αντίθετα με ό,τι παλαιότερα συνέβαινε συνήθως στην πατρίδα μας, να δούμε τα πράγματα στα οποία επενδύσαμε τις προσπάθειες και τον ενθουσιασμό μας, κυρίως, να προχωρούν. Το Ιστορικό Αρχείο Ναυπλίου, που τότε στα χαρτιά σχεδιάζαμε, είναι σήμερα ο σημαντικός σε υποδομή και έργο φορέας, τα Αρχεία Νομού Αργολίδας, και τον οφείλουμε κυρίως στην αταλάντευτη πίστη και την αθόρυβη αλλά ουσιαστική δραστηριότητα του Δημήτρη Γεωργόπουλου, της Μαρίνας Τσουλουχά και εκείνων που μοιράστηκαν τις έγνοιες και τους κόπους αυτής της προσπάθειας.

Θέλω να πω ακόμη ότι όταν το 1979 ήρθαμε στο Ναύπλιο μόνο το Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα ήταν τόπος πραγμάτωσης και προοπτικής μιας πολιτισμικής πολιτικής, που ποτέ δεν χαράχτηκε στον τόπο μας. Στα χρόνια που πέρασαν και η Δημόσια Βιβλιοθήκη «Παλαμήδης» έκανε βήματα παρ' όλες τις ανακολουθίες, τις παλινδρομήσεις και υστερήσεις της πολιτικής Βιβλιοθηκών, που και αυτή ποτέ δεν σχεδιάστηκε από το Κράτος.

Οι ιδιωτικές και οι δημόσιες συζητήσεις δεν οδήγησαν σε πραγματώσεις, παρ' όλες τις συμβολές των ανήσυχων φίλων της Απόπειρας ή τις επίμονες παρεμβάσεις του Βασ. Δωροβίνη, που πάντα είναι το ενοχλητικό ξυπνητήρι της συνείδησής μας, όταν οι απογοητεύσεις και οι άλλες μέριμνές μας οδηγούν στην αποστασιοποίηση από τα αργολικά δρώμενα.

Ας περάσουμε όμως στο θέμα μας. Λέγεται και το επαναλαμβάνουμε οι περισσότεροι, με μικρότερες ή μεγαλύτερες επιφυλάξεις, ότι οι σχέσεις της κοινωνίας μας με το παρελθόν, την Ιστορία της, δεν είναι καλή. Αν αυτό αληθεύει, είναι αναμενόμενο οι σχέσεις της κοινωνίας μας με τις μαρτυρίες, τα τεκμήρια του παρελθόντος, τις πηγές της Ιστορίας, να είναι χειρότερες αφού όλα αυτά για να διατηρηθούν έχουν ανάγκη την ευαισθησία μας και τη στοργή μας, το οικονομικό κόστος της μέριμνας και την επιστημονική μας προκοπή.

Και όμως ζούμε σε ένα τόπο που τα πατήματα της Ιστορίας άφησαν τόσα ίχνη και τέτοια μνημεία, που δεν μπόρεσαν οι αιώνες και οι άνθρωποι, ξένοι και γηγενείς, να τα εξαφανίσουν. Αυτό το βάρος του παρελθόντος φαίνεται ότι προκάλεσε μια στάση εχθρική απέναντι στο συλλογικό παρελθόν. Ίσως και γιατί οι ανάγκες διαμόρφωσης της εθνικής ιδεολογίας, με την οποία πορευόμαστε σχεδόν δύο αιώνες τώρα, ενσωμάτωσε με σπουδή στο συλλογικό παρελθόν της νεοελληνικής κοινωνίας, που έβγαινε από τα ερείπια του 1821, μια τρισχιλιετή ιστορία. Αυτή η ιδεολογική ανάγνωση του παρελθόντος και η αφόρητη ρητορεία, που αναφέρεται συνεχώς στους ένδοξους προγόνους και σκεπάζει όλες τις εκδηλώσεις του βίου μας, φαίνεται φόβισε, κούρασε, ενοχοποίησε τους νεοέλληνες.

Οι σχέσεις μας όμως με το προσωπικό παρελθόν, το παρελθόν της οικογένειάς μας, στενότερης ή ευρύτερης, δεν φαίνεται να είναι τόσο κακή και πολλοί καταφεύγουν στην ανίχνευσή του κινούμενοι από την ανάγκη του ειδέναι που φέρνει ψυχολογικές επιβεβαιώσεις και απάντηση στο απλό ερώτημα από πού ξεκινήσαμε και φτάσαμε εδώ που είμαστε.

Όλοι έχουμε παραδείγματα γνωστών μας που αναζητούν στοιχεία και μιλούν για το προσωπικό και οικογενειακό τους παρελθόν, και άλλων που συντάσσουν απομνημονεύματα, γενεαλογικά δένδρα ή απλούστερα ταξινομούν γράμματα και φωτογραφίες, σημειώνοντας τα ονόματα των ανθρώπων που εικονίζονται και τον τρόπο, τον τόπο και το χρόνο της φωτογράφισης για να βοηθούν τη μνήμη τη δική τους πρώτα αλλά και των επιγενομένων. Κάποιοι, λιγότεροι, διαβάζουν και περισσότερο συζητούν για το παρελθόν ξεκινώντας από τις ανάγκες της σημερινής πολιτικής συζήτησης, που αναζητά επιχειρήματα στο παρελθόν, προγόνους των σημερινών προβλημάτων και τη δικαίωση από την Ιστορία των απόψεών τους.

Αυτούς τους δρόμους του παρελθόντος, με δικανική χρήση και προκρούστεια συχνά λογική, δεν τους παίρνουν μόνον οι απλούστεροι άνθρωποι αλλά και οι ηγετικές ομάδες και τότε η ιδεολογική χρήση της Ιστορίας είναι συστηματικότερη και πιο επικίνδυνη, γιατί οι ηγετικές αυτές ομάδες έχουν τη δυνατότητα της αναπαράγωγής των απόψεων που διαμορφώνουν και τη διάδοσή τους σε ευρύτερα στρώματα. Κάπως έτσι ξεκινούν οι κοινωνικές ψυχώσεις και στο μέτρο που στηρίζονται στην αποτίμηση του παρελθόντος, όταν καταρρέουν, θα χειροτερεύσουν τη σχέση των πολιτών με την Ιστορία τους, επιτείνοντας τις συγχύσεις που δημιουργεί η λειψή, έτσι κι αλλιώς, ιστορική μας παιδεία.

Η συμφιλίωση με το συλλογικό μας παρελθόν, η αποτίμηση του βάρους και της συνεισφοράς του στη σημερινή κατάσταση της κοινωνίας και του πολιτισμού μας, μπορούν να εκτιμηθούν μόνο με πραγματικούς επιστημονικούς όρους.

Ίσως τότε οδηγηθούμε σε υπερβάσεις ενοχών και ξεπέρασμα μηχανικών πολιτικών σχημάτων, που τα ακούμε αμεσότερα ή περιληπτικά να εκφέρονται: Είμαστε νάνοι, επίγονοι γιγάντων, είμαστε απόγονοι λαμπρών προγόνων που δεν τους αναγνωρίζονται οι τίτλοι τους και δεν τους αποδίδεται το δίκαιό τους και όλα τα παρόμοια ρητορικά παρασκευάσματα, που αναπαράγουν τις ενοχές και δικαιώνουν την έχθρα μας με το παρελθόν αλλά και με την ίδια την κοινωνική μας οντότητα, κατασκευάζοντας μηχανισμούς αντιπερισπασμού στα οξυμένα σημερινά μας προβλήματα.

Ξεκινώντας από αυτά τα προβλήματα του σήμερα, πολίτες κοινωνικά προσδιορισμένοι, με τους όρους και τα εργαλεία μιας επιστήμης ή αν θέλετε τέχνης, της Ιστορίας, μπορούμε να αναζητήσουμε τις διαδρομές της κοινωνίας μας μέσα

στο χρόνο. Ποθητό αποτέλεσμα η εθνική αυτογνωσία, με έμμεσο αποτέλεσμα την πνευματική καλλιέργεια της κοινωνίας μας συνολικά.

Οι τρεις προϋποθέσεις για μια τέτοια πορεία σε θεσμικό και οργανωτικό επίπεδο είναι η ιστορική παιδεία, η ιστορική έρευνα και η εξασφάλιση και αξιοποίηση των ιστορικών πηγών, των αρχείων, των βιβλίων, του Τύπου και τόσων άλλων πηγών.

Στην εκδήλωσή μας, που είχα την τιμή να προσκληθώ, ανέλαβα να μιλήσω γι' αυτά, καταθέτοντας στοιχεία από την πείρα της ενασχόλησής μου με τα αρχεία παράλληλα με την ερευνητική και συγγραφική μου εργασία.

Σε όλες τις εποχές υπήρξαν καταστροφές μνημείων και μαρτυριών του παρελθόντος. Σε ώρες εξαιρετικών καταστάσεων, ιδεολογικών φορτίσεων, πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων, παρ' όλο που μπορούν να περιγραφούν οι συνθήκες και να αναλυθούν οι αιτίες αυτών των καταστροφών υπό εκτάκτους περιστάσεις, ας τις παραβλέψουμε. Ίσως τα άτομα και οι κοινωνίες σε οριακές τους στιγμές μπορούν να έχουν το «δικαίωμα» ή μοναδική διέξοδο αναζήτησης της κάθαρσης με την καταφυγή στην συμβολική πράξη που γεννά προσδοκίες ή βεβαιότητες αιώνιας λήθης, με την καταστροφή των τεκμηρίων που θυμίζουν το παρελθόν.

Τα προβλήματα όμως φαίνονται ανάγλυφα στην καθημερινότητα γιατί δείχνουν τους βαθμούς συνειδητοποίησής τους, τη λειτουργία των θεσμών και την ευαισθησία μας ως πολιτών. Τμήματα αρχαίων μνημείων καταστρέφονται πολλές φορές γιατί εμποδίζουν την αξιοποίηση της περιουσίας μας, αλλά η καταστροφή γίνεται κρυφά, γιατί παρ' όλο που δεν τα αγαπάμε τα μνημεία εμείς, κάποιοι άλλοι, που ενδιαφέρονται γι' αυτά, θα κινητοποιηθούν και κάποιος κρατικός θεσμός θα δράσει.

Τα αρχεία όμως των κρατικών υπηρεσιών και των θεσμών της Πολιτείας μας καταστρέφονται κάθε ημέρα φανερά χωρίς να υπάρχει συνείδηση ότι πρόκειται για καταστροφή. Κανείς δεν διαμαρτύρεται γι' αυτό και είναι σχεδόν ανύπαρκτοι οι δίαυλοι για να φτάσει η πληροφορία της απειλούμενης ή συντελεσμένης καταστροφής στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), την κρατική υπηρεσία που ο νόμος της έχει αναθέσει να μεριμνά γι' αυτό το σκοπό, τη διαφύλαξη των αρχείων.

Ποιος γνωρίζει ότι τα παλιόχαρτα αξίζουν; Οι τουρίστες δεν ζήτησαν ποτέ να τα επισκεφθούν, ενώ η πληροφορία ότι τέτοια χαρτιά πουλιούνται και μάλιστα ακριβά στις δημοπρασίες δεν έχει γίνει ακόμα κοινό κτήμα. Δυστυχώς ή ευτυχώς, γιατί ό,τι τιμάται και υπερτιμάται δεν καταστρέφεται αλλά γίνεται αντικείμενο καπηλείας. Κι αν κάποιος ζητήσει απ' τον αυτουργό της καταστροφής να απολογηθεί, η απάντηση είναι αποστομωτική: τόσα χρόνια είστε ο μόνος άνθρωπος που ζητάτε αυτά τα χαρτιά. Και τι να πεις; Μήπως εκείνα τα χαρτιά που έσωσε ο Γιάννης Βλαχογιάννης πριν από 90 χρόνια και με αυτά

ως πυρήνα ιδρύθηκαν τα ΓΑΚ στην Πρωτεύουσα καταφέραμε να τα ταξινομήσουμε και να τα παραδώσουμε στο σύνολό τους στην ιστορική έρευνα; 'Οχι τουλάχιστον όλα. 'Όσο κι αν αυτό μοιάζει απίστευτο είναι πραγματικότητα. Είναι προφανές και παρ' όλη τη μεγάλη πρόοδο που έγινε στον τομέα των αρχείων στον τόπο μας τα τελευταία χρόνια, τα θέματα τα σχετικά με τις πηγές της Ιστορίας μένουν ανοιχτά. Επισήμανση, επιλογή και διατήρηση των πηγών, ταξινόμηση, ευρετηρίαση και απόδοσή τους στην ιστορική έρευνα και στην κοινωνία. Είναι δικαίωμα του πολίτη να γνωρίζει την Ιστορία του. Κάποτε πρέπει να το συνειδητοποιήσουμε και ο Συνήγορος του πολίτη καλείται να το προστατέψει.

Και γιατί αυτή η υπερτίμηση των αρχείων; Θα μπορούσε να ρωτήσει κανείς. Δεν υπάρχουν κι άλλες πηγές για να γραφεί η Ιστορία; επίσημα και διηγηματικά κείμενα, απομνημονεύματα, τυπωμένα πρακτικά και απολογισμοί, ημερολόγια, εφημερίδες και περιοδικά και ακόμη φιλοσοφημένες ιστοριονομικές θεωρίες της Ιστορίας; Ποιος λέει όχι; Αλλά τα αρχεία περισσότερο από τις άλλες πηγές έχουν κωδικοποιημένη τη λογική του ατομικού ή του συλλογικού υποκειμένου, που τα παρήγαγε, και εκφράζουν την πολλαπλότητα των απόψεων του συλλογικού σώματος. Ο ιστορικός με τα ερωτήματα που θα θέσει μπορεί να αξιοποιήσει τα πολυπροσπελάσιμα και με τη δική τους λογική συγκροτημένα αρχεία και να ανακαλύψει τις ανθρώπινες σχέσεις και τη λειτουργία των συλλογικών σωμάτων στην ιστορική τους διαδρομή.

Αυτή η πολλαπλότητα των προσεγγίσεων μπορεί να απαλλάξει τις κοινωνίες από τις ιδεολογικοποιημένες κυρίαρχες προσεγγίσεις του παρελθόντος και να τις αντικαταστήσει με νέες και ανανεούμενες και να θρέψει τη συλλογική μνήμη, αποκηρύσσοντας τη γραμμική χρονικότητα προς όφελος των βιωμένων χρόνων στα επίπεδα, όπου το ατομικό ριζώνει μέσα στο κοινωνικό και στο συλλογικό.

Η προσπάθεια για την κατάκτηση της συλλογικής μνήμης πιστεύτηκε ότι λυτρώνει τα συλλογικά σώματα σε όλους τους αιώνες. Θα θυμίσω μερικούς στίχους του 'Αγγελου Σικελιανού, του 1940: *Το Γένος βουλιαγμένο μέσ' τον αιώνα / να λυτρωθεί μονάχο ότι μπορεί / μα να ξυπνήσει πρέπει η πλέρια μνήμη / βαθιά του αδάμαστη και τρομερή.*

Αλλά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτή η πλέρια μνήμη, η συλλογική μνήμη, απελευθερώνει από τα κυρίαρχα σχήματα μνήμης που σμιλεύτηκαν από τις ηγετικές ομάδες. Αυτός ο εκδημοκρατισμός της μνήμης που δίνει φωνή και παρουσία στα ανώνυμα συλλογικά σώματα, τα συνήθως παραμελημένα, εξασφαλίζει βήματα προς τη νομιμοποίηση των πολλαπλών ταυτοτήτων και την αποδοχή του άλλου, του διαφορετικού. Τελικά δημιουργεί όρους κοινωνικής συνοχής με υγιέστερους όρους κατανόησης και συνύπαρξης.

Και όλα αυτά μήπως τα θέλετε για να υπάρχουν αρχιερόνιοι και ιστορικοί

από το σινάφι σας; Μας ντρέπεστε συνήθως αλλά μας το λέτε πολλές φορές. Θα είχαμε δικαίωμα να απαντήσουμε καταφατικά για να ρητορεύσουμε κι εμείς για τη χρησιμότητά μας, για τις υπηρεσίες που προσφέρουμε στην κοινωνία έναντι των τροφείων που μας προσφέρει. Και θα μπορούσαμε να βγαίνουμε κι εμείς ασπροπρόσωποι συνεχίζοντας την έρευνα, όπως και πολλοί συνάδελφοι, των εκθέσεων των ξένων διπλωματών στη χώρα μας και στους δύο αιώνες, προς τις κυβερνήσεις τους, με πλήθος στοιχεία που φυλάσσονται στα θαυμάσια οργανωμένα ξένα αρχεία, με συνεχή ροή σ' αυτά του αρχαιακού υλικού μόλις περάσει τριακονταετία από τη σύνταξή τους. Δε θεωρούμε ότι αυτός είναι ο σωστός δρόμος και ο μοναδικός. Αν θέλουμε φερέγγυα αρχεία με συνεχή σ' αυτά ροή του παραγομένου υλικού, ύστερα από επιλογή με επιστημονικά κριτήρια, είναι γιατί τα θέλουμε εστίες ιστορικής έρευνας, καλλιέργειας της συλλογικής μνήμης και πυρήνες για τη γενικότερη πνευματική καλλιέργεια.

Για την πολιτισμική ανάπτυξη υπάρχουν κάποιες προϋποθέσεις, στάδια προετοιμασίας αν θέλετε, που αν δεν πληρωθούν δεν έχεις περιθώρια να ελπίζεις στο ανέβασμα του πολιτισμού μιας κοινωνίας, η οποία είναι υποχρεωμένη να τρέφεται με διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Ένα Αρχείο, μια Βιβλιοθήκη, ένα Μουσείο, ένα Πολιτιστικό Κέντρο δεν οργανώνονται από τη μια μέρα στην άλλη και χρειάζονται χρόνο και προσπάθεια για να ξεπεράσουν κοινωνικές αδράνειες και νοοτροπίες για να συνειδητοποιηθεί η παρουσία τους από την κοινωνία, όχι ως ξενόφερτων παραρτημάτων της κρατικής μηχανής αλλά ως λειτουργικών θεσμών στην υπηρεσία της κοινωνίας των πολιτών. Φυσικά και λόγω ειδικότητας σας μιλώ για τους θεσμούς εκείνους που υπηρετούν τη σχέση των ανθρώπων με την Ιστορία. Σχέση που προσδιορίζεται από τη γνώση του παρελθόντος, τα νοητικά εργαλεία που την παράγουν, από τα τεκμήρια του παρελθόντος και ακόμη τη συλλογική μνήμη με την ευαισθησία και την αγάπη για το έργο των προηγούμενων και για τον τόπο που έζησαν εκείνοι κι εμείς.

Και βεβαίως τα ιστορικά αρχεία όλου του κόσμου εκδίδουν και πιστοποιητικά ή αντίγραφα ληξιαρχικών πράξεων, αλλά κυρίως επισημαίνουν, συγκεντρώνουν, ταξινομούν και κάνουν προσιτά στην ιστορική έρευνα τα τεκμήρια, τα ντοκουμέντα του παρελθόντος. Οι ερευνητές, ιστορικοί, φιλόλογοι, λαογράφοι, αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες, που θα μελετούν στο ιστορικό αρχείο, μπορούν να πλαισιώσουν τις λειτουργίες ενός πολιτιστικού κέντρου, την οργάνωση ενός συμποσίου, μιας συζήτησης που θα εμπλέξει και τις τοπικές πνευματικές δυνάμεις και θα καλλιεργήσει ευαισθησίες και ταλέντα. Οι θεματικές εκθέσεις αρχαιακού υλικού αλλά και εντύπων και χειρογράφων βιβλίων σε συνεργασία με τη Βιβλιοθήκη και μουσειακών αντικειμένων, σε συνεργασία με τα Μουσεία που υπάρχουν ή θα ιδρυθούν, πάντα με τους υπεύθυνους καταλόγους και τις ξεναγήσεις των ειδικών, τις προβολές,

τις διαλέξεις, τις συζητήσεις για το ίδιο θέμα, θα ήταν ευχάριστη και ωφέλιμη εμπειρία όχι μόνο για τους στρατευμένους στη μάθηση μαθητές των σχολείων, αλλά και για όλους μας.

Όλα αυτά είναι δύσκολα, αυτή είναι η εύκολη απάντηση. Όσοι το λέμε, ας μην κάνουμε τα πράγματα δυσκολότερα με τα έργα μας και τις παραλείψεις μας και ας ξέρουμε όλοι ότι του χρόνου ή του αντίχρονου τα πράγματα θα είναι δυσκολότερα γι' αυτό που διστάζουμε ν' αρχίσουμε σήμερα.

Δεν ξέρω αν η αποψινή εκδήλωση είναι καλός μάρτυρας για τις δυνατότητές μας να αναζητήσουμε δρόμους επικοινωνίας με την κοινωνία και να συμβάλουμε στη δημιουργία μιας ιστορικής ευαισθησίας και συλλογικής μνήμης και πνευματικής καλλιέργειας. Πάντως οι δρόμοι αυτοί, που με τις μικρές μας δυνάμεις τους αναζητήσαμε όσο μπορέσαμε, πρέπει να βρεθούν και στην αναζήτηση χρειάζονται πρωτοπορίες και κοινωνικές συμμαχίες που πρέπει να τις αναζητήσουμε παντού.